

РОЛЬ ЗЕМСТВА У РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1865-1917 рр.)

Селянська кооперативна форма, що об'єднувала безпосередніх товаровиробників, була покликана до життя передовсім економічними чинниками, матеріальною вигодою та конкретними обставинами історичного розвитку суспільства. Біля її витоків стояли хліборобські артіль, засновані М.В.Левитським - провідним організатором кооперативної справи в Україні, та сільськогосподарські громади і товариства, що активно створювалися чиновниками, поміщиками-земцями та революційними народниками, які ставили питання про побудову соціалізму на базі сільської общини.

Найтиповішою була артільна форма селянської кооперації. Історія розвитку артілі на кооперативних засадах нараховує понад століття. Як підкреслював відомий дослідник історії кооперації Є.В.Серов, активну участь у запровадженні артільного виробництва брало дрібнопомісне дворянство, що прагнуло соціального звільнення селян. Демократи за своїми переконаннями та послідовники соціалістів-утопістів і французьких просвітителів, вони засновували артіль у власних селах, закликали до спільного обробітку землі, будівництва приміщень для худоби, рівномірного, відповідно до долевої участі, розподілу врожаю.

Однією з перших у Чернігівській губернії хліборобська артіль була створена у 1877 році на хуторі Греківській Конотопського повіту. Вона об'єднувала 15 домогосподарств.¹ Спільна трудова діяльність поширювалася на оренду землі поміщицького маєтку, до якого входили садиба, млин та 100 десятин землі. Надільна земля оброблялася кожним домогосподарем окремо, а орендована - спільно, причому всі члени артілі вважали такий метод обробітку справедливим, вигідним і зручним, що втрачалось при загальному розподілі землі між кожним селянським господарством.

У 1878 році була утворена хліборобська артіль у Чернігівському повіті.² Справа розпочалася з того, що невеличка група селян приступила до спільного обробітку своїх наділів. Наступного року за їх прикладом в артіль вступили всі хлібороби села. Надільна земля поповнилася 200 десятинами орендованої, яку вони отримали від місцевого поміщика. Спільний обробіток пройшов успішно, показавши значну перевагу колективної праці. Після цього члени артілі намітили план на майбутнє, передбачивши заміну старого реманенту, розширення посівних площ та підвищення культури землеробства.

Аналіз показує, що перші хліборобські артіль були невеликими. Вони об'єднували по шість-десять домогосподарств. Кожна з них мала можливість придбати двоє коней, два плуги, насіння для засіву і по сім десятин артільного

посіву на кожного члена артїлі. Очолували артїлі попечителі з учителів, волосних писарів, чиновників та інших представників інтелігенції, призначених земствами. Зі всього зерна, зібраного на артільному полі, необхідну частину виділяли на насіння, потім погашалася позика, визначався страховий фонд і лише після цього приступали до розподілу урожаю між членами артїлі. У 1892 році на Чернігівщині нараховувалося 108 хліборобських артїлей, в тому числі в Чернігівському повіті їх було 16, Ніжинському - 22, Конотопському - 30, Кролевецькому - 15, Новозибківському - 5 та інших³.

Характерною особливістю створюваних хліборобських артїлей було те, що, як наголошував “артільний батько” М.В.Левитський, вони були недовговічні. “Поправивши трохи своє хазяйство, придбавши по парі коней на кожного члена артїлі, - писав він, - артільщики розходилися. Але все ж артіль була для них як палиця для того, у кого болить нога: поки нога болить, палиця потрібна, перестала нога болить, люди палицю кидають - вона вже не потрібна. Але якби було більше кооперативної свідомості, то артільщики держались би артїлі і після того, як стало краще жити”.⁴

Дослідження визначеної проблеми переконує, що допомога сільському населенню з боку земства в поліпшенні економічного становища передовсім носила випадковий характер і полягала у виконанні певних недовготривалих акцій, таких, як поширення тутового шовківництва, проведення меліоративних робіт, закріплення і заліснення ярів та піщаників.

У 1881 р. земська управа губернії розпочала добровільне страхування домашньої худоби та вже у 1891 р. припинила роботу у зв'язку з “непопулярністю цієї акції серед місцевого населення”. З початку 80-х років земство приступило також до запровадження в губернії тутового шовківництва. Початок діяльності земства по поширенню шовківництва в губернії поклав учитель-земець М.Ф.Федоровський, який у 1887 році опублікував у “Земском сборнике Черниговской губернии” (№ 7, 8) статтю про шовківництво на півдні Росії та про переваги його артільного запровадження. Земська управа видрукувала цей матеріал окремою брошурою і розіслала по всій губернії, обіцяючи своє сприяння всім, хто побажає зайнятися розведенням шовковиків. З 1888 р. губернська управа стала отримувати замовлення на грені, саджанці шовковиці, настанови по шовківництву. З цього часу управа розпочала випускати для розсилання шовківникам грену, обзаводитися саджанцями і сіянцями шовковиці. Тільки за перший рік свого сприяння шовківникам губернською управою було розіслано близько 15,5 тисячі саджанців на суму 226 крб. 78 коп., а з 1893 р. до 1898 р. - 105.365 саджанців на суму 526 крб. 85 коп.

Потребу в грені задовольняли Московський комітет шовківництва, Тифліська шовківнича станція та Київське товариство шовківників. Отримані кокони управа відправляла в Москву на шовкоткацьку фабрику, яка приймала їх по ціні 1 крб. 25 коп. за фунт. Коконів від шовківників отримано: 1896 р. - 5 пудів 38 фунтів, 1897 р. - 4 пуди 4 фунти, 1898 р. - 5 пудів 3 фунти, 1899 р. - 3 пуди 36 фунтів, 1900 р. - 3 пуди 16 фунтів⁵. У 1892 році при губернській управі було утворено відділ заохочення шовківництва⁶.

Найсприятливішою для шовківництва виявилася південна частина губернії, до якої належали Борзенський, Ніжинський, Козелецький та частково Конотопський повіти. За підрахунками місцевого земства, тільки в Конотопському повіті росло понад 700 дерев шовковиці, в тому числі близько 200

дерев у маєтку “Покорщина”, який належав Колегії Павла Галагана. Підрахунки показували, що 700 дерев було достатньо для вигодування шовковиків із 320 золотників грени. Пересічно один золотник грени давав вихід 5 фунтів сухих коконів. Враховуючи, що один їх фунт оцінювався в 1 крб. 25 коп., земство вважало, що тільки Козелецький промисел шовківникам мав забезпечити понад 2000 крб. прибутку. Такий обсяг роботи був під силу 30-40 шовківникам повіту за умови об’єднання їх у єдине виробниче товариство-артіль.⁷

Проблема розвитку шовківництва в губернії ще чекає на своїх дослідників. Зазначимо лише, що значний інтерес у цьому відношенні викликає справа про діяльність товариства шовківників на Чернігівщині.⁸ У ній зібрано важливий узагальнюючий матеріал про взаємозв’язки земських управ сусідніх губерній по організації та поширенню серед населення нової галузі народногосподарського виробництва. Розповсюдження шовківництва пов’язане з проникненням у селянське господарство капіталістичного способу виробництва, а залучення в товарообіг результатів праці шовківників на певному етапі робило появу сільськогосподарської кооперації не тільки можливою, але й неминучою. Впровадження у сферу виробничої діяльності нових галузей господарства сприяло активному розвитку товарно-грошових відносин капіталістичного господарства.

Конкретизуємо проблему і в такому контексті розглянемо допомогу земства сільськогосподарським громадам та товариствам. На нашу думку, основу селянської кооперації започаткувала кредитна, яка в процесі своєї еволюції набрала різних організаційних форм. Це, перш за все, сільськогосподарські громади та товариства. Сільськогосподарські громади не мали пайового капіталу, а існували за рахунок субсидій земства та держави, щорічних внесків своїх членів і проводили агрокультурну та агропропагандистську роботу серед сільського населення. В організації сільськогосподарських громад найближчу участь брали земства.

Як правило, на вимоги земства громади утримували пункти з плідниками високопородної худоби, показові дослідні поля, розсадники плодових дерев кращих сортів для розповсюдження серед селянських господарств. Громади об’єднували прогресивні кола сільського населення, через які впливали на маси з метою розповсюдження серед них передових методів організації господарства.

На відміну від громад сільськогосподарські товариства мали свій пайовий капітал і створювалися для обслуговування селянських господарств. Існували як універсальні, так і спеціалізовані товариства. Універсальні займалися постачанням населенню сільськогосподарського реманенту, насіння, добрив, кращих сортів плодових дерев. Для селян, які не мали власних знарядь праці, товариства влаштовували прокатні пункти, де за порівняно незначну плату надавали в тимчасове користування сільськогосподарський інвентар. Завдяки кооперативним товариствам селяни мали змогу застосувати на своїх ділянках молотарки, жнивварки, куколовідбірники та інший інвентар, купити який не мали спромоги. Спеціалізовані сільськогосподарські товариства базувалися на окремих галузях господарської діяльності: молочно-масляній, бджолярській, махорковій, меліоративній, бурякосіючій, насінницькій та інших. Окрім того, як засвідчує розглянутий нами матеріал, селянська кооперація поділялася на місцеву та центральну. Перша з них об’єднувала селян у рівні парафії чи волості, а друга - на рівні одного чи кількох повітів. Центральні сільсь-

когосподарські кооперативні об'єднання відіграли важливу роль як посередники між великими і середніми землевласниками повіту чи всієї губернії, у той час, як місцеві займалися придбанням та розповсюдженням кращих сортів насіння, порід тварин, знарядь праці та машин. Така структура селянської кооперації надавала волосним та парафіяльним громадам та товариствам можливість успішного існування і розвитку нарівні з великим капіталістичним виробництвом.

Розвиток селянської кооперації зацікавив державні органи влади, у зв'язку з чим 30 червня 1897 року Міністерством землеробства і державного майна було затверджено "Примірний статут сільськогосподарських товариств".⁹ Згідно зі статутом сільськогосподарські товариства мали сприяти місцевим селянським господарствам у придбанні необхідних їм продуктів споживання та потрібного у сільськогосподарському виробництві інвентаря, а також у вигідному збуті продукції їх господарств у натуральному чи переробленому стані. Для цього сільськогосподарським громадам надавалася можливість вивчати становище в різних галузях сільського господарства та визначати необхідні потреби. Статутом передбачалося, що з дозволу губернатора сільськогосподарські громади могли створювати спеціальні за родом своєї діяльності місцеві відділи, яким надавалося право створювати товариства по збуту сільськогосподарської продукції. Як громади, так і товариства отримали можливість на придбання необхідного рухомого і нерухомого майна, заклад цінних паперів, а також можливість входити в договірні стосунки з іншими особами або товариствами за родом своєї діяльності. Всі сільськогосподарські громади і товариства підпорядковувалися Департаменту Міністерства землеробства і державного майна, якому щорічно мали подавати звіт про свою діяльність. Статутом засвідчувалося, що в основі селянської кооперації лежали найпростіші організаційні форми: ошадно-позичкові, кредитні, збутово-постачальні товариства, котрі підготували ґрунт для виникнення і розвитку більш складних форм кооперативного руху.

Поряд з ними існували виробничі, машинні, молочні, насінницькі, меліоративні та подібні їм артілі, що об'єднувалися в кооперативи, кооперативи - в товариства, котрі розробляли заходи по закупівлі продуктів сільськогосподарського виробництва.

Аналіз історичного матеріалу показує, що перші сільськогосподарські громади з'явилися в Чернігівській губернії у 80-х рр. XIX ст. Всього їх було 18, з яких 5 - повітових або центральних (Глухівська, Ніжинська, Новгород-Сіверська, Стародубська і Чернігівська), а також 13 - місцевих або малого району діяльності¹⁰. Особливої уваги заслуговують місцеві сільськогосподарські громади, котрі не тільки усували діяльність вкрай важкого для населення посередництва, що спекулювало на оренді землі, а й сприяли заміні короткострокової оренди на тривалострокову, прогресивному розвитку сільськогосподарського виробництва.

Стародубська сільськогосподарська громада, заснована у 1895 р., з допомогою агрономів повітового земства підготувала та видрукувала сільськогосподарський опис Стародубського повіту, брала участь у Московській сільськогосподарській виставці, на яку представила ґрунтові карти повіту та зразки насінневого матеріалу і ґрунтів з 62 господарств.¹¹ Ніжинська сільськогосподарська громада, заснована у 1898 р., мала дорадчий голос при Ніжинській повітській земській управі. Уже в перший рік свого існування вона організувала продаж посівного матеріалу та влаштувала

сільськогосподарську виставку. До складу громади входило 93 члени, які звернулися до Міністерства землеробства і державного майна з проханням відпустити насіннєвий матеріал для безплатної роздачі селянам та надати допомогу в організації зразкової кузні, розплідника племінних тварин та заснуванні центру технічного навчання. Вся практична діяльність громади була націлена на підготовку сільськогосподарської виставки, будівництво для неї павільйонів, забезпечення посівним матеріалом, надісланим департаментом землеробства для безплатної роздачі селянським господарствам. У 1903 р. чистий прибуток від продажу насіннєвого матеріалу громадою становив 143 крб.¹²

У 1903 р. виникли Борзнянська, Плисківська, Івангородська, Шаповалівська, Дмитрівська, а у 1902 р. - Мглинська, 1904 р. - Кобижчанська, Ярославсько-Старобасанська, Володьководівичка сільськогосподарські громади малого району дії. Поширення таких громад було характерним для південних повітів губернії - Остерського, Козелецького, Ніжинського, Борзенського, Конотопського. Сільськогосподарські громади були фактично агентами земства по продажу хліборобських машин та знарядь, посівного матеріалу, добрив і тому отримували від них у кредит на певний строк всі необхідні для сільського господарства товари, реалізуючи їх на умовах, визначених земством. Продаж сільськогосподарських знарядь та інших товарів кооперативними громадами становив широко розповсюджену торговельну операцію.

Як зазначає В.М.Половець, однією з найактивніших сільськогосподарських громад малого району дії була Новобасанська Козелецького повіту, створена 14 листопада 1901 р. 40 членами-засновниками. У 1903 р. громада поповнилася ще 37 новими спілчачцями. Із 77 членів громади в Новій Басані проживало 49, а решта мешкала у повітовому центрі - Козельці, Києві та Чернігові. Вивчення соціального стану членів громади показує, що серед них було 17 дворян і землевласників, з яких 12 проживало за межами Нової Басані. До громади входило 5 учителів, 2 писарі, 4 купці, 2 фельдшери, 3 управителі маєтками, 2 земські начальники, всі вони мешкали поза межами Нової Басані¹³. Отож соціальний склад розглянутої сільськогосподарської громади показує, що селяни, козаки і міщани в ній становили 38%, дворяни і землевласники - 22%, учителі - 10%, а решта припадала на земських начальників, управителів маєтків, священників, писарів та членів земської управи. Характерною була ще одна обставина - за межами Нової Басані проживало 36,3% членів громади. Отже, у створенні сільськогосподарських громад брали участь представники різних соціальних кіл, яких покликали сюди єдина мета реалізації своїх духовних задатків і матеріальних достатків, а також перспективи і напрямки діяльності новоутвореного кооперативного об'єднання.

Водночас із розвитком сільськогосподарських громад широкого розмаху набули сільськогосподарські товариства. Як зазначалося на першому земському з'їзді представників кооперативних установ Чернігівської губернії, у вересні 1907 р. всього нараховувалося 22 сільськогосподарські товариства, із них 8 - у Борзенському повіті (Борзенське, Плисківське, Івангородське, Кальчинівське, Шаповалівське, Іченське, Рожновське та Смолязьке); 3 - в Козелецькому (Кобижчанське, Ярославське та Старобасанське); по одному товариству в повітах - Конотопському (Дмитрівське), Остерському (Гоголівське), Кролевецькому (Спаське). Крім того, 5 товариств було створено у повітових містах - Глухові, Мглині, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Чернігові. За характером своєї діяльності сільськогосподарські товариства

розподілялися таким чином: 5 - повітових або центральних товариств і 17 товариств - малого району дії. Першим повітовим сільськогосподарським товариством було Чернігівське, створене у 1886 р., потім Новгород-Сіверське - у 1892 р., Стародубське - у 1897 р. Сільськогосподарські товариства малого району дії виникали у такій послідовності: Борзенське, Плисківське, Івангородське, Шаповалівське, Кальчинівське, Дмитрівське - у 1900 р., Іченське, Гоголівське, Старобасанське - у 1901 р., Мглинське - у 1902 р., Кобижчанське і Володьководівичьке - у 1904 р., Рожнівське і Ярославське - у 1905 р., Смолянське - у 1906 р., Спаське - у 1907 р.¹⁴ Товариства обслуговували таку територію: Ніжинське - всього повіту, Кобижчанське і Ярославське - по три волості, всі інші - лише ті села, у яких вони були створені. Щодо кількісного складу, то у 10 найвпливовіших товариствах губернії нараховувалося 490 членів, тобто 49 спілчанців припадало пересічно на кожне товариство, у тому числі: Ніжинському - 80, Старобасанському - 72, Спаському - 60, Рожнівському - 50, Іченському - 68, Кобижчанському - 41, Ярославському - 40, Шаповалівському - 38, Смолянському - 22, Володьководівичькому - 20 членів товариства. Склад правлінь товариств у залежності від кількості членів становив від 3 до 11 спілчанців. За розміром землеволодінь сільськогосподарські товариства станом на 1907 р. розподілялися таким чином: крупних землевласників 27, середніх - 30, дрібних - 393. За соціальним станом - учителів, лікарів, священників та інших службовців - 50, землевласників - 440. Аналіз освітнього рівня членів товариств свідчить, що з вищою освітою у складі сільськогосподарських товариств було 22 особи, з середньою освітою - 27, з початковою та незакінченою початковою - 441.¹⁵

Тепер про кошти сільськогосподарських товариств. На першому губернському земському з'їзді підкреслювалося, що основним джерелом вважалися членські внески, хоча, як правило, вони були незначними (вступні - 1 крб., щорічні - 25-50 коп.). Отож загальна сума їх у більшості випадків була невеликою. Сім товариств мали основним джерелом прибутку виручку від продажу сільськогосподарських машин, реманенту та насіння: Смолянське, Ярославське, Іченське, Кобижчанське, Старобасанське, Володьководівичьке та Спаське. Два товариства: Шаповалівське і Рожнівське - від прокатних операцій і одне - Ніжинське - від заплідника великої рогатої худоби. Крім того, кошти від губернського і повітових земств отримали: Шаповалівське, Рожнівське, Смолянське - по 100. крб., Володьководівичьке - 226 крб., Ярославське і Стародубське - близько 220 крб., Спаське - 200 крб., Ніжинське - 250 крб. Витрати йшли головним чином на поточні потреби, окрім Кобижчанського, яке побудувало власний будинок, та Володьководівичького - на улаштування сільськогосподарської виставки. Серед потужних товариств виділялося Ніжинське, яке мало територію виставки з будівлями вартістю близько 7 тисяч крб. і рухомого майна на загальну суму близько тисячі крб.¹⁶

Товариства проводили значну роботу по поліпшенню сільськогосподарської діяльності. З метою покращення культури землеробства виписували і розповсюджували серед населення першосортний насіннєвий матеріал (Смолянське, Ярославське, Кобижчанське, Ніжинське, Спаське), безплатно роздавали селянам мінеральні добрива для проби (Рожнівське), улаштовували зерноочисні пункти та випробовували плуги (Володьководівичьке та Спаське), безплатно сортували насіння (Рожнівське). Для поліпшення становища у тваринництві сім товариств утримували високопородних плідників (Рожнівське, Шаповалівське, Ярославське, Кобижчанське, Володьководівичьке, Спаське та Старобасанське), два товариства взяли на себе

керівництво по підборі та утриманню плідників (Рожнівське та Володьково-дівичьке), ще два - організацію щорічних виставок великої рогатої худоби (Ніжинське та Володьководівичьке). Окремим напрямком діяльності товариств було поліпшення урожайності плодкових дерев та технічних культур. Рожнівське і Спаське товариства організували закупівлю і продаж за ціною заготівельників плодкових дерев, Смолянське, Кобижчанське, Ніжинське і Володьководівичьке - виписували і продавали населенню насіння овочів, а Кобижчанське - ще й тютюнове насіння. На губернському з'їзді представників кооперативних установ зазначалося, що "лише при посередництві кооперативних товариств земство зможе увійти в безпосередні стосунки з населенням, почути його голос та узнати про його істинні потреби"¹⁷.

Окрім вищенаведеного, на з'їзді наголошувалося, що завдання сільсько-господарських товариств і громад та земства були тісно взаємопов'язані, а кооперативні форми ставали надійними і корисними союзниками земства у справі піднесення матеріального добробуту селян, надавали їм потрібні послуги і поступово перетворювалися в одну з найпоширеніших початкових шкіл кооперативно організованої громадськості.

Розглянутий нами матеріал дає підстави стверджувати, що після 1907 р. розпочалося активне сприяння земства та земської агрономії поширенню кооперативного руху серед сільського населення. Це спричинилося не тільки першим з'їздом представників кооперативних установ губернії, а й діями уряду, коли він пішов на допомогу земству в справі залучення агрономічного персоналу і проведення заходів по здійсненню аграрної реформи, пов'язаної з виділенням із селянської общини "відрубників" та хуторян. Згідно з урядовими заходами організація повітової агрономії була закінчена в 1909 р., а губернської - в 1902 р. Стосовно дільничих агрономів, то у 1912 році їх було лише 10 на всю Російську державу¹⁸. Принагідно зазначити, що на Чернігівщині повітова агрономія була заснована у 1902 р., губернська - у 1903 р., а інститут дільничих агрономів був започаткований у 1911 році.¹⁹

Про ставлення губернської земської управи до розвитку агрономії та селянської кооперації в цілому свідчить її кошторис на 1914 р., де на утримання агрономічного персоналу виділялося 47 тисяч крб., улаштування та обладнання сільськогосподарських складів - 1635 крб., поліпшення поголів'я тваринництва - 106.000 крб., утримання прокатних станцій - 5840 крб., позашкільне поширення сільськогосподарських знань - 1870 крб., обладнання агрономічних кабінетів - 2020 крб., а всього - 85.580 крб.²⁰

У листопаді 1912 р. земство Чернігівщини провело другий з'їзд представників кооперативних установ. На ньому розглядалися в основному проблеми дрібного кредиту. Окремим питанням обговорювалися організація позичкових операцій, посередництва земства у продажі та закупівлі сільськогосподарської продукції, об'єднання зусиль земства і кооперативних товариств в організації дрібного кредиту.²¹

Незважаючи на те, що окремим питанням селянська кооперація на з'їзді не розглядалася, сільськогосподарські громади і товариства продовжували активно розвиватися та поширюватися серед повітів губернії. Аналіз статистичного матеріалу засвідчує: у 1915 р. в губернії нараховувалося 137 сільськогосподарських громад, універсальних та спеціалізованих товариств, причому спеціалізованих серед них було всього 7 (два бджолярських, одне - садово-городнє, одне - птахівниче, два - конярські, одне - козоводське

товариства). Спеціалізованими називалися товариства, які базувалися на окремих галузях господарської діяльності. Бджолярські товариства були створені на базі школи бджолярства імені П.І.Прокоповича у с. Мітченках Конотопського повіту, заснованої у 1828 році (на той час єдиної не тільки в Росії, а й в Європі). У товариствах об'єднувалося 7795 пасічних господарств, які утримували 282.684 бджолосім'ї, з них 34.150 сімей розміщалося в рамкових вуликах і 248.534 сім'ї - в дуплянках.²²

Отже, розглянута нами на конкретних прикладах організаційна та матеріальна допомога земства кооперативним товариствам і громадам дає можливість глибше зрозуміти складові загальноекономічного характеру селянської кооперації як господарської організації, утвореної на добровільних засадах. Запровадження нових кооперативних структур на Чернігівщині розпочалося з улаштування артілей - найтиповіших форм кооперації, які передбачали побудову соціалізму на базі селянської общини. Допомога земства розпочалася з впровадження тутового шовківництва, меліорації, заліснення піщаників тощо. Основну роль відіграло тутове шовківництво, яке стало першоосновою сільськогосподарських громад, поповнювалося місцевими та центральними товариствами, котрі ставили за мету сприяти селянським господарствам у придбанні предметів, необхідних для сільськогосподарського виробництва.

Узагальнюючи розглянуте, наголосимо, що утворення кооперації у сільському господарстві губернії пов'язане в цілому не тільки з проникненням в цю галузь капіталістичного способу виробництва, а й з активною організаційною та матеріальною допомогою земства. Розвиток торгового землеробства, залучення до товарообігу все більшої маси продуктів селянської праці зробили появу кооперації в сільському господарстві нагальною і неминучою справою лише з участю органів місцевого самоврядування.

Джерела та література:

1. В.Е.Зюрюкин. Прошлое, настоящее и будущее земледельческих артелей в России. - Пбг., 1919. - С. 37.
2. С.С. Маслов. Трудовые земледельческие артели, их значение, история и устав. - М., 1918. - С. 41.
3. Підраховано автором на основі: Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 21. - Арк. 32-33. Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. - СПб., 1899. - № 44-45. - 372.
4. П.Пожарський. Нариси з історії української кооперації. - К., 1919. - С. 37.
5. Земский сборник Черниговской губернии. - 1902. - № 7. - С. 111-112.
6. ДАЧО. - Ф. 140. - Оп. 2. - Од. збер. 17. - Арк. 13.
7. Там само. - Од. збер. 15. - Арк. 30.
8. Там само. - Оп. 2. - Од. збер. 18. - Арк. 99.
9. Там само. - Ф. 127. - Оп. 21. - Од. збер. 2550. - Арк. 23.
10. Земский сборник Черниговской губернии. - 1906. - № 8. - С. 27.
11. Там само. - 1905. - № 2. - С. 112.
12. Там само. - С. 104.
13. В. М. Половец. Кооперативний рух у Лівобережній Україні (1861 -1917 рр). - Чернігів, 1996. - С. 78-79.
14. Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16 сентября 1917). - Чернигов, 1918. - С. 185.
15. Там само. - С. 186.
16. Там само. - С. 187.
17. Там само. - С. 191.
18. Українська кооперація. - 1918. - № 2. - С. 41.
19. С.Реузов. Материалы по кооперации Борзенщины. - Нежин, 1917. - С. 2.
20. Черниговская земская неделя. - 1914. - № 1. - С. 12.
21. Земский сборник Черниговской губернии. - 1912. - № 11. - С. 151.
22. Черниговский кооператор. - 1921. - № 1. - С. 22. Черниговская земская неделя. - 1913. - № 7. - С. 9.